

Rousseau's Indflydelse paa den definitive Form for Kant's Etik.

Af

Harald Hoffding.

(Meddelt i Mødet den 24. April 1896.)

I en Afhandling *Om Kontinuiteten i Kant's filosofiske Udviklingsgang*, der blev forelagt Videnskabernes Selskab den 8. December 1892 og derefter trykt i Selskabets Skrifter (6. Række. Hist. og filos. Afd. IV., I.), søgte jeg at paavise den indre Sammenhæng i Kant's Udviklingsgang, til Dels i Modsætning til de nyere Kantforskere, der lægge meget stor Vægt paa de forskellige Stadier, Kant har gennemløbet, inden han naaede sit definitive Standpunkt. Jeg gjorde opmærksom paa, at den Uenighed, der er til Stede mellem de forskellige Forskere med Hensyn til de bestemte Tidspunkter for de forskellige Stadiers Indtræden, vidner om Kontinuiteten i hans Udvikling og tillige om Selvstændigheden i den Maade, paa hvilken han har optaget og forarbejdet de betydningsfulde Paavirkninger, han efter eget Sigende har modtaget — især fra Newton, Hume og Rousseau.

Hvad særligt Kant's Etik angaar, søgte jeg at paavise, at der er visse Tanker, som ere ledende hos ham fra først til sidst, skønt de fremtræde med forskellig Begrundelse og i forskellig Sammenhæng paa hans forskellige Udviklingstrin. Ganske specielt var det her min Opgave at vise, hvorledes et da nyligt offentliggjort etisk Fragment kunde føjes ind i den hele Udvik-

lingsgang. Dette kunde kun ske, hvis det skrev sig fra et tidligere Tidspunkt end det af Udgiveren, Bibliotekar Reicke i Königsberg efter ydre Kriterier angivne, og paa min Foranledning havde Hr. Reicke da ogsaa anstillet en ny Undersøgelse af Haandskriftet, der førte ham til at hensætte dets Tilblivelse til en tidligere Tid end den af ham først angivne.

Ved Hjælp af dette Fragment, som herefter maa antages at skrive sig fra de nærmeste Aar forud for den endelige Redaktion af «Kritik der reinen Vernunft», faa vi Oplysning om, hvorledes Kant's etiske Opfattelse har formet sig i Mellemtiden mellem hans Ungdomsskrifter fra Perioden 1762—1766 og hans definitive Etik, der første Gang fremstilledes i *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* 1785, en Mellemtid, der hidtil laa helt uopklaret hen.

Til samme Resultat, som jeg her var naaet til, kom en ung tysk Forsker, der kort efter beskæftigede sig med samme Emne, nemlig Dr. Fr. W. Foerster, i sit Skrift: *Der Entwicklungsgang der Kantischen Ethik bis zur Kritik der reinen Vernunft* (Berlin 1894). Dette har saa meget des større Interesse, som Dr. Foerster endnu ikke kendte min Afhandling, der først fremkom paa Tysk (i Archiv für Geschichte der Philosophie) samme Aar, som hans Skrift udkom, og han desuden har kunnet benytte hidtil utrykte Fragmenter af Kant.

Herefter staar nu Sagen saaledes: Kort før Kant udarbejdede «Kritik der reinen Vernunft», fandt han Grundlaget for Etiken i den Selvvirksomhed, hvorved Individet kan være sin egen Lykkes Skaber. Den etiske Lov fremkommer ved, at Individet selv begrænser sin Handlefrihed for at kunne bevare sin Overensstemmelse med sig selv og sin Uafhængighed over for ydre Forhold. Vi finde her den samme formale Karakter, som Kant's Erkendelsesteori i «Kritik der reinen Vernunft» og senere ogsaa hans definitive Etik frembyder. Men Fragmentets Etik har en individuel Karakter og bygger paa den Enkeltes Lykketrang, medens den definitive Etik opfatter den etiske Lov

som en ubetinget Fordring om Underkastelse under en universel Norm med Bortseen fra al individuel Lykketrang.

Spørgsmaalet er nu det: hvorledes er Kant kommen fra hint formale, men individuelle og eudæmonistiske Standpunkt til dette ligeledes formale, men universelle og rigoristiske Standpunkt? Hvorledes er egentligt det kategoriske Imperativs Etik, der gjorde saa stort Indtryk paa Tidsalderen og har haft saa betydningsfulde Eftervirkninger, bleven til? — Overgangen mellem de to Standpunkter maa være foregaaet i Løbet af forholdsvis faa Aar, mellem hint Fragments Tilblivelse (1780 eller kort før) og Udarbejdelsen af «Grundlegung zur Metaphysik der Sitten», der ndkom 1785.

I min Afhandling og senere i andet Bind af «den nyere Filosofis Historie» har jeg henvist til tre Faktorer, som her have øvet deres Indflydelse, nemlig Analogien med Erkendelsesteorien, der maatte føre til at antage den etiske Lov som objektiv og universel, lige som Naturlovene ere det, — Studier over Betingelserne for Samfundets Udvikling, — og direkte Analyse af den sædvanlige moralske Bevidsthed. Blandt disse Faktorer er den anden sikkert den, paa hvilken den største Vægt maa lægges. I min Afhandling antydede jeg den kun i al Korthed, men i «Den nyere Filosofis Historie» (II. p. 68—71) har jeg udviklet den udførligere.

Dr. Foerster stanser, som Titelen paa hans Skrift viser, sin Undersøgelse ved «Kritik der reinen Vernunft». Dog udtaler han (p. 97 f., 103 f.), at Overgangen fra det individuelle til det universelle Standpunkt vilde have kunnet finde sin naturlige Motivering, dersom Kant havde kendt «den socialpsykologiske Metode», der viser os det enkelte Individ i dets Opstaaen, Bestaaen og Udvikling knyttet til Slægt og Samfund, saaledes at der hos det naturligt maa kunne opstaa en Stræben ikke blot efter egne, isolerede Formaal, men ogsaa efter universelle Formaal. Det er nu netop en saadan Socialpsykologi, Kant

efter min Opfattelse har været inde paa i de Aar, da hans definitive Etik blev til.

Aaret før Udgivelsen af «Grundlegung zur Metaphysik der Sitten» skrev Kant en Afhandling i «Berliner Monatsschrift», som han kaldte *Idee einer allgemeinen Weltgeschichte in weltbürgerlicher Absicht* (November 1784), og Aaret efter samme Steds en Afhandling, han kaldte *Muthmasslicher Anfang des Menschengeschlechts* (Januar 1786)¹). Vi have altsaa tre Arbejder af Kant, som følge tæt efter hverandre, og den etiske Afhandling ligger imellem de to socialpsykologiske, saa at det maa have været let og naturligt for Kant at gaa over fra Socialpsykologi til Etik og tilbage igen. Grundtanken i de to Afhandlinger af 1784 og 1786 er den, at Slægtens Udvikling foregaar gennem de individuelle Interessers Brydning. Individets Egeninteresse gør det kortsynet. Fornuften, det, der egentligt først gør Mennesket til Menneske, kommer først til Udvikling gennem talrige Generationer. Kunsten er lang, men Livet kort, og hvert Individ maa begynde forfra. Den indbyrdes Kappelstrid driver Individerne frem, lige som Træerne i Skoven nøde hverandre til høj og lige Væxt, hvis de skulle have Adgang til Lyset og Luften. Der vil da efter Haanden uddannes Livs- og Samfundsformer, der gør den enkeltes frie Udvikling mulig i Harmoni med andres lige saa frie Udvikling. Kants historiske eller socialpsykologiske Opfattelse gaar da ud paa, at *Historien kun bliver forstaaelig og værdifuld ved at ses fra Menneskehedens, hele Slægtens Standpunkt, ikke ved at ses fra den enkeltes isolerede Standpunkt.*

Naar Kant umiddelbart før og efter den første Fremstilling af sin definitive Etik har været optagen af saadanne Ideer, kan der neppe være Tvivl om, at disse have øvet Indflydelse paa selve Etikens Tilblivelse. Grundtanken i Kant's definitive Etik

¹) Tidsangivelserne efter Borowski: Darstellung des Lebens und Charakters Immanuel Kant's. Königsberg 1804. p. 74.

er den, at der i selve den enkeltes Indre rejser sig en Fordring om at arbejde paa Slægtens universelle Maal og vurdere alle Handlinger efter det Synspunkt, om det Princip, der kundgør sig i dem, kan lægges til Grund for en almindelig Lovgivning. Denne ubetingede Fordring om at betragte sin Handlen ikke fra et individuelt, men fra et universelt Synspunkt, kunde efter Kant ikke finde sin Forklaring ved Menneskets i Erfaringen givne Natur, men har en oversanselig Oprindelse. Kant gør derfor sin Etik uafhængig af Psykologien. Alligevel staar det kategoriske Imperativ som en subjektiv Anticipation af den historiske Udviklings Maal. *Lige saa uforklarlig som Historien i Følge Kant er fra den isolerede enkeltes Synspunkt, lige saa uforklarlig er Etiken det efter Kant's definitive Opfattelse.* Og det hemmelighedsfulde beror netop paa, at der saaledes hos den enkelte skulde ytre sig en Tendens til at ophæve Isolationen, se sig som en blandt mange og lægge Slægtens universelle Synspunkt til Grund ved de individuelle Handlingers Vurdering. Hvad Kant opstiller som noget rent apriorisk, er altsaa, naar vi forklare hans Etik ved Hjælp af hans historiske Opfattelse, Slægtens Stemme i Individet. Ethvert Instinkt anticiperer Erfaringen, og Kants kategoriske Imperativ kan derfor opfattes som Udtryk for et i Menneskets Natur liggende Instinkt, der ikke kan forstaas, uden naar vi betragte den enkelte ikke som isoleret, men som Led af Slægten. Psykologisk uforklarlig bliver den etiske Lov naturligvis, naar man i sin Psykologi glemmer de socialt bestemte Elementer i Menneskenaturen, der stedse paa ny maa gøre sig gældende, selv om de kunne fortrænges af andre Momenter.

Man kunde herimod indvende, at vi ved vor Forklaring paatvinge Kant en Opfattelse, han udtrykkeligt fralægger sig. I Fortalen til «Grundlegung zur Metaphysik der Sitten» vil han udtrykkeligt gøre Etiken aldeles uafhængig af al Psykologi. «Forpligtelsens Grund», siger han, «maa ikke søges i Menneskets Natur eller i de Verdensforhold, i hvilken han er sat, men

a priori, i rene Fornuftbegreber». «Den rene Moralfilosofi (Metaphysik der Sitten) skal undersøge en mulig ren Viljes Ide og Principer, og ikke den menneskelige Viljes Handlinger og Betingelser over Hovedet, der for største Delen maa hentes fra Psykologien». Og medens Kant i sin historiske Opfattelse lægger saa stor Vægt paa, at den retslige Samfundsorden successivt udvikles gennem de modsatte Interessers Brydning, saa skelner han dog bestemt mellem den Legalitet eller ydre Pligtmæssighed, som Retsordenen kræver, og Moraliteten, som lader Pligthandlingen udføres af Pligt, af indre Overbevisning og Tilslutning. Retslære og Dydslære opstiller han som to selvstændige Discipliner.

Men det er nu netop Kant's store Illusion baade paa det etiske og det erkendelsesteoretiske Omraade, at han mener at have paavist Begreber, der aldeles ikke skulde have nogen empirisk Oprindelse. Det psykologiske Grundlag for hans Erkendelsesteori (den «subjektive Deduktion», som han kalder den) søger han mere og mere at trænge tilbage; i anden Udgave af «Kritik der reinen Vernunft» indtager det en meget mere underordnet Plads end i første Udgave. Og endnu mere ensidigt fremtræder denne Tilbagetrængen af ethvert empirisk psykologisk Grundlag i hans Etik. Han troede dermed at gøre Etiken en stor Tjeneste. Men den store Tjeneste, han gjort Etiken, har han i Virkeligheden ydet *trods* sin Tilsidesættelse af det psykologiske Grundlag, ikke *formedelst* denne. Og naar vi genetisk ville forklare, hvorledes Kant's Etik er bleven til i hans Bevidsthed, saa fremtræder hvad han kalder den rene praktiske Fornuft som forklædt Socialpsykologi, og nærmere som Forklædning eller Anvendelse af de Resultater, han var kommen til i sin «Idee einer allgemeinen Weltgeschichte».

Og denne Forklaring bekræftes, som jeg allerede i «Den nyere Filosofis Historie» II. p. 80 f har vist, ved at Kant senere, ved Udarbejdelsen af sin Retslære og sin «Dydslære» (den specielle Etik), faktisk statuerer en nøje Forbindelse mellem dem,

saa stærk Vægt han end stadig lægger paa Modsætningen mellem Legalitet og Moralitet. Det er et kategorisk Imperativ, altsaa en moralsk Pligt, som fordrer, at der skal arbejdes hen til Grundlæggelsen af en Retsorden, der gør Freden, d. v. s. et harmonisk Forhold mellem de enkeltes frie Virksomheder, mulig. Fra denne Side set hviler Retslæren altsaa paa Etiken, og hvad Kant ansaa for den historiske Udviklings Maal, kan kun opnaas, naar det anticiperes, hvilken Anticipation netop bliver ét med den moralske Bevidsthed. Paa den anden Side indrømmer Kant, at uden en vis ydre Fred og retslig Orden kan den moralske Bevidsthed ikke udvikle sig. Allerede i «Idee einer allg. Weltgeschichte» udtaler han sig i denne Retning¹). Og i et af R. Reicke (Lose Blätter aus Kant's Nachlass. Altpreuss. Monatsschr. XXVII. p. 528) udgivet Fragment siger Kant: «Den fast grundede Fred under livligere indbyrdes Samkvem mellem Menneskene er den Ide, ved hvilken Overgangen fra Rets- til Dydspligterne ene bliver gjort mulig. Ti naar Lovene sikre Friheden i det Ydre, kan der udfolde sig Grundsætninger, efter hvilke Mennesket ogsaa i sit Indre lader sig lede af Love. Og disse kunne da igen omvendt ved det Sindelag, de bevirke, lette den lovlige Tvangs Indflydelse.» Og Kant tilføjer, at naar det gælder at naa en ved offentlige Love sikret Fred, er den sikreste Vej at gaa gennem Ret til Moral. Han staar her ikke langt fra den moderne evolutionistiske Etik (hvis Grundtanke allerede Aristoteles²) har anticiperet), i Følge hvilken det er Samlivet og Samvirksomheden, der betinger de Følelsers Opstaaen, hvorved Forholdet til andre først faar en egentlig etisk Karakter. — Det anførte Fragment stammer fra Aaret 1796, er altsaa omtrent samtidigt med Rets- og

¹) Immanuel Kant's Vermischte Schriften. 1799. II. pr. 679. Se nedenfor p. 145.

²) Kfr. hvad jeg i min Etik (især p. 162 f.) har kaldet «det aristoteliske Princip».

Dydslærens Tilblivelse¹⁾. Det viser sig, at Kant har antaget et Vexelforhold mellem Ret og Moral, mellem Historie og Etik, mellem social og individuel Udvikling — og derved uden at være sig det bevidst, ogsaa mellem det empiriske og det aprioriske.

Paa dette Punkt, hvor Kant's definitive Etik bliver til gennem en af ham selv ikke klart gennemskuet Forbindelse af etiske og historiske Synspunkter, er det nu, at Indflydelsen af Rousseau har været medvirkende. Da Rousseau's Hovedskrifter udkom 20 Aar tidligere, øvede de, som jeg har omtalt i min Afhandling om Kontinuiteten i Kants filosofiske Udviklingsgang (se især p. 36 og 38), en stærk Indvirkning paa ham, førte ham til at skelne mellem Teori og Praxis, til at lægge stor Vægt paa Følelsessiden i Menneskenaturen i Mod-sætning til Forstandsoplysningen og i det hele til at uddybe Begrebet om menneskelig Personlighed. Fra denne Tid skrive sig de stærke Udtalelser af Kant om hvad han skylder Rousseau. Men det er efter min Mening sandsynligt, at Rousseau'ske

¹⁾ Sikkert har, hvad der ogsaa stemmer godt med min Opfattelse af Kant's definitive Etiks Tilblivelsesmaade, Retslærens Princip formet sig hos Kant før Dydslærens. I «Kritik der reinen Vernunft» (1. Udgave) er Kant's senere Etik endnu ikke principielt opstillet; der tales vel om ubetinget Fordring og om en «intelligibel» Villen, men det hedder (p. 14 f. kfr. p. 568) udtrykkeligt, at Begreberne om Lyst og Ulyst, Drift og Tilbøjelighed o. s. v., maa forudsættes i Moralfilosofien, hvorfor denne ikke kan være Del af Transscendentalfilosofien, der ingen empiriske Begreber tør indeholde. Derimod fremsætter Kant lejlighedsvis allerede her Principet for sin senere Retslære. Se «Kritik der reinen Vernunft» 1 Udg. p. 301 f.; 316 f.; 328. Allerede A. S. Ørsted har (i sit Skrift *Over Sammenhængen mellem Dydslærens og Retslærens Princip*. København 1798. II. p. 113 f.) gjort opmærksom paa, at Kant i sit Hovedværk — 16 Aar før Retslæren udkom — havde antydnet det Princip, der senere blev Grundtanken i hans Retslære. Men de Antydninger, Kant giver af en *genetisk* Sammenhæng mellem Ret og Moral, har Ørsted ikke lagt Mærke til, og den tydeligste Udtalelse forekommer jo ogsaa i et Fragment, der først for ganske nyligt er kommet for Dagens Lys. Det hørte til Ensidigheden ved Kant's Udvikling i hans senere Aar, at de genetiske Synspunkter afgjort traadte tilbage for de deduktive.

Ideer ogsaa ved Begyndelsen af 80'erne have beskæftiget Kant og øvet Indflydelse paa den nye Form, hans Etik nu antog.

Ogsaa Dr. Foerster mener at finde en Indflydelse af Rousseau paa dette Punkt. Han søger særligt (p. 99) at vise, hvorledes Kant's nye Lære om den moralske Fornuft som udspringende af en højere Verden end den sanselige Natur minder om Rousseau's etisk-religiøse Ideer i «den savoyiske Vikars Trosbekendelse». Jeg tror dog ikke, at det afgørende Moment ligger her. Naar Kant, som det ovenfor er vist, paa denne Tid særligt beskæftigede sig med Forholdet mellem Individ og Samfund, Natur og Kultur, er det rimeligt, at Rousseau's Drøftelse af dette Forhold især har været ham nærværende. Og fornyet Undersøgelse af Rousseau's Tankegang¹⁾ har bestyrket mig i denne Antagelse.

Rousseau's Anklage mod Kulturudviklingen gaar for en væsentlig Del ud paa, at den Arbejdsdeling, Kulturen medfører, gør Mennesket ensidigt og afhængigt, ikke lader hans Evner komme til alsidig og fri Udvikling. Hertil svarer ganske Grundtanken i de to Afhandlinger af Kant fra 1784 og 1786, at den fuldkomne Udvikling ikke naas af det enkelte Individ, men successivt naas i Slægten gennem de ensidige Kræfters og Tendensers Brydning. — Efter Rousseau kunne de Ulykker, der ere Følgen af, at Naturlstanden forlades, kun bortfalde i et Samfundsliv, der lader hver enkelt staa som selvstændigt Led, samtidigt med, at hans Vilje bøjer sig for Samfundsviljen (la volonté générale, som forskellig fra volonté de tous), af hvilken den selv er Del. Den enkelte er, efter «Contrat social», baade Suveræn (eller rettere membre du souverain) og Undersaat. Hertil svarer ganske den Stilling, der i Kant's definitive Etik anvises Mennesket: Mennesket er etisk Lovgiver, for saa vidt den universelle Lov, efter hvilken det vurderer

¹⁾ Se min nylig udkomne Bog: *Jean Jacques Rousseau og hans Filosofi*, især p. 106—108.

sin Handlen, udspringer af dets eget Væsen (skønt ikke af dets empirisk givne Natur); men som naturligt Individ er Mennesket selv denne Lov underlagt, er etisk set Undersaat. Det er paa en Gang Borger i to Verdener. Rousseau's *volonté générale*, der allerede hos ham selv har en vis mystisk Karakter, har Kant lagt over i «den intelligible Verden», gjort til en «*Ding an sich*». Det er den, der paa en efter Kants Mening saa uforklarlig Maade kundgør sig som det kategoriske Imperativ i den enkeltes Samvittighed, lige som det er den, der gennem de skiftende Generationer — som Slægtens egen Selvopholdelses-trang — stræber hen til Virkeliggørelsen af en harmonisk Samfundsorden.

Rousseau skelnede desuden, paa en Maade, der ganske stemmer med Kants definitive Etik, mellem *vertu* og *bonté naturelle*. Denne er uvilkaarlig Udfoldelse, hin forudsætter Anstrengelse, Selvovervindelse og Kamp. Kun naar Individet formaar at overvinde de Skranker og den Modstand, som Forholdet til andre medfører, og som tendere til at hæmme og isolere det, kun da er det dydigt. Ordet *vertu* betyder Kraft. Og hin Overvinden viser sig ved, at Individet, trods den Interessekamp, Samfundsforholdet medfører, gør sin Vilje til et med den fælles, den universelle Vilje. Rousseau definerer Dyd, ikke blot som Kraft til at overvinde, men ogsaa som Overensstemmelse mellem den individuelle og den universelle Vilje. Ved begge Definitioner træder Slægtskabet mellem hans og Kant's Opfattelse tydeligt frem.

Det fremgaar nu desuden ogsaa tydeligt nok af de to ovennævnte Afhandlinger fra Aaret før og Aaret efter den første Fremstilling af det kategoriske Imperativs Etik, at Rousseau og hans Ideer paa dette Tidspunkt have spillet en væsentlig Rolle ved Udviklingen af Kant's Tankegang. I «*Idee zu einer allgemeinen Weltgeschichte*» (Satz VII) hedder det, at Rousseau ikke havde saa ganske Uret, naar han foretrak de Vildes Tilstand for den ofte saa ulykkelige Tilstand, Halvcivilisationen

fører med sig: *Først naar der har udviklet sig en ordnet Retstilstand, bliver Civilisation mere end ydre Skal, og kan der udvikle sig virkelig Moralitet.* Og i «Muthmasslicher Anfang der Menschengeschichte» hedder det — efter at det er vist, hvorledes Opgivelsen af det instinktmæssige Naturliv maatte medføre Ulykker for de enkelte Individer, skønt den var en Betingelse for Slægtens videre Udvikling —: «Ved denne Opfattelse kan man bringe de ofte mistydede og tilsyneladende mod hverandre stridende Paastande af den berømte J. J. Rousseau i Overensstemmelse med hverandre indbyrdes og med Fornuften. I sit Skrift om Videnskabernes Indflydelse og i det om Menneskenes Ulighed viser han ganske rigtigt den uundgaaelige Modsigelse mellem Kulturen og Menneskeslægtens Natur som fysisk Art, inden for hvilken ethvert Individ ganske skulde naa sin Bestemmelse, men i sin Emil, sin Samfundskontrakt og andre Skrifter søger han igen at løse det vanskelige Problem, hvorledes Kulturen maa skride frem for at udvikle den som sædelig Art opfattede Menneskeslægts Anlæg paa tilbørlig Maade til dens Bestemmelse, uden at Modstriden mod dens Væsen som fysisk Art vedbliver at bestaa. I denne Modstrid — der forklares ved, at Kulturen, der paa én Gang skal opdrage til at være Menneske og til at være Borger, endnu ikke ret er begyndt, end sige fuldendt — ligger Kilden til alle Onder, der trykke det menneskelige Liv, og til alle Laster, der vanære det. Hvad der tilskynder til Laster, er i sig selv noget godt og er som Naturanlæg betragtet hensigtsmæssigt; men da det kun passer til Naturtilstanden, hæmmes det ved den fremskridende Kultur og hæmmer ogsaa denne, *indtil fuldkommen Kunst igen bliver Natur, hvilket er det sidste Maal for Menneskeslægtens sædelige Bestemmelse*»¹⁾.

Der kan saaledes næppe være Tvivl om, at Rousseau paa to betydningsfulde Punkter i Kant's Udvikling har øvet en af-

¹⁾ Immanuel Kant's Vermischte Schriften. Halle 1799. III. p. 47—51.

gørende Indflydelse paa hans Ideers Form og Retning: første Gang ved sin Fremhæven af Følelsens Værdi over for Intel- ligensforgudelsen og ved sin Hævden af den individuelle Personlig- heds Ret, anden Gang ved sin Drøftelse af Kulturproblemet og af Forholdet mellem Individ og Slægt. Det er især ad denne Vej, at Rousseau har faaet en blivende Betydning for Filosofien; Kant's Ideer beherske direkte eller indirekte hele det følgende Aarhundredes Tankegang, og det ikke blot inden for den strengt filosofiske Tænkning, men ogsaa i større Kredse, som maaske ikke en Gang kende hans Navn.

Ad en helt anden Vej er Rousseau's Indflydelse bleven store Kredse til Del, gennem hans Indvirkning paa Herder og Goethe, paa Mme de Staël og Chateaubriand. Men denne Indvirkning er det den almindelige Litteraturhistories, ikke særligt Filosofiens Histories Sag at eftervise.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
وَالْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدانا لهذا
وَمَا كنا لنجده لولا أن هدانا الله
وَالْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدانا لهذا
وَمَا كنا لنجده لولا أن هدانا الله